

NAGY CSILLA

„Szakadatlan lüktetésben”

A tér és a táj poétikája a harmincas évek lírájában

„...a cél
Az, hogy magadtól minél messzebb legyél”
(Lovasi András)

A harmincas évek lírájában a táj megjelenítésére, leképezésére vonatkozó poétikai megoldások párhuzamosak azzal a szemléletbeli váltással, amely a 20. század első felében a festészetet is jellemzi. A perspektíva elvetéséről, illetve újraértéséről van szó, amelynek különböző változatai évszázadokig meghatározták a térábrázolást, és amelyet az impresszionisták még igen, a szimbolizmus, a kubizmus és az absztrakt festészet azonban már nem, vagy csak a fogalom nagyon tág értelmében alkalmazott.¹ A perspektíva, mint a látvány megragadásának legelterjedtebb konvenciója, legyen szó az eszköz bármely változatáról (mondjuk a lineáris, a középpontos, a levegő-, vagy a színperspektíváról), anakronisztikusnak, vagy kevésbé meggyőzőnek bizonyul akkor, amikor a természet összetettebb leképezésének szándéka kerül előtérbe. Hiszen a perspektivikus szemlélet nem fér össze a metafizikai önértelmezéssel: Daniel Arasse-nál olvashatjuk, hogy a perspektivikus ábrázolás feltétele a keret, amelynek segítségével az emberléptékű világ, a meghatározott, mérhető téridő megjelenítődik.² Nemcsak az ábrázolt táj lesz így szűkszerűen állókép, hanem a szemlélő pozíciója is szükségképpen rögzített: a kép szemléléséhez el kell foglalnunk egy bizonyos helyet, és a felkínált szerkezetben a szubjektum (a szerző vagy a szemlélő) kívül marad az ábrázolás tárgyán, mintegy uralja a képet, valahogy úgy, ahogy például a romantikus tájköltészet beszélője is a képen kívül maradván szemlél, leltároz, fókuszál, nézőpontot vált, a befogadás hitelességének jegyében. Azonban a harmincas évek tájverseinek összetett, intermedialis képei épp arra mutatnak rá, hogy a tér és a táj artikulációja, megjelenítése már nem az objektivitás illúziójában történik; itt az ábrázolás a dolgok lényegét komplexitásában kutató, szubjektív, ám önállóságát veszített szemlélői pozíció függvényében történhet – a dolgot a Szabó Lőrinc és József Attila poétikájában párhuzamosan, ám más-más módon jelenlévő *elmozdulásnak* a feltárására vállalkozik.

Kulcsár Szabó Ernő *A vers hangja és tekintete* című tanulmányában József Attila költeményéről írja, hogy „a *Téli éjszaka* mindenekelőtt azzal terjeszti ki az esztétikai tapasztalat játékterét, hogy a vers »tekintetét« itt nem perspektivikus látás artikulálja, hanem a materiális érzékelés grammatikája [...]”³. Az „én” megváltozott antropológiai pozíciójának, integritásvesztésének folyamata központi gondolatként

jelenik meg Kulcsár Szabónál, és olvasatunkban a térélmény alapvető szerkezetével függ össze: ezek a szövegek (vagyis a harmincas évek táj- és természeti versei) olyan sajátos megfigyelőt tételeznek, amely a látvány folytonosságában való rögzítésére törekszik, a téridő-kontinuitás, a mediális közegek együttállása/elválaszthatatlansága, valamint a táj és a tájat szemlélő személy illeszkedésének szempontjából egyaránt. Mindenekelőtt József Attila verseiről mondható el, hogy a tér határoltsága, a táj leírása nem állóképszerűen történik, mintha egy fotográfiát szemlélőnk; az egymással változatos kölcsönviszonyba lépő tárgyak mintegy mozgásban vannak: a 19. század statikus, egy helyre fókuszált, nagyobb képalkotást rögzítő tájverseivel ellentétben itt dinamikus, már-már filmszerű leírással van dolgunk, ahol a téridő-tényező játszik meghatározó szerepet. A címadás is minden esetben a tér felosztását jelenti: a határtalan természetből „kihasad” a megjelölt egység, a vershelyzet vonatkozásában pedig ezáltal viszonyok lesznek kijelölve: megrajzolódik a keret, amelyben a vers szcenikája létesül, hiszen helyet és időintervallumot egyaránt, egyidejűleg jelölnek (például a *Külvárosi éj*, és a *Téli éjszaka*), vagy pedig a „folyamatban levés”, a határhelyzet fogalmazódik meg a címben (például [*Tehervonatok tolatnak...*], vagy *A város peremén*).

A látvány ilyen szignifikálása a szubjektum függvényében jön létre: a tér önmagában osztatlan egész, amely az én számára akkor válik uralhatóvá, amikor leképezi, sajátos tájékozódási pontok, határok megjelölésével ön maga számára értelmezhetővé, megismerhetővé és átélhetővé teszi azt⁴, mintegy koordinációs közzé, szegmenssé formálva. József Attilánál a verseket jellemző váratlan képalkotás, a jelenségek nyelvi leképezése szokatlan természeti rendet teremt, melynek bemutatására jó példa a [*Tehervonatok tolatnak...*]⁵ című vers. Itt a természeti viszonyrendszerek meglepő módon tűnnek fel, a jelenségek nem a fizika tapasztalható törvényszerűségei mentén bonyolódnak. Eldönthetetlen, milyen napszakban rögzíti a szöveg a tájat, hiszen „Oly könnyen száll a hold / mint a főlzabadult”, a következő versszakban azonban az önnön árnyékukon fekvő kövek képe a nap legmagasabb állására utal, amely összeegyeztethetetlen a hold láthatóságával. A „megtört” kövek azonban (amelyek „megtörtsége” elsősorban felületi adottságukat, a visszaverődések sokszorozottságát jelenti), „maguknak” csillognak, ez utóbbi szó pedig kettős értelmezésben is szerepelhet. Jelentheti a csillogás öncélúságát, vagyis hogy a saját örömeikre, cél nélkül léteznek; vagy pedig azt, hogy a maguk erejéből hajtják végre a csillogás tényét. Azonban, mivel a vers jól elkülöníthető hangja konstatálja a létezésük eseményét, így inkább az önmaga általi (a nap megvilágító ereje nélküli) csillogás interpretációja érvényesül, ez azonban éppúgy egy logikai, mentális rendet állít a természeti törvényszerűségek helyébe, mint ahogy a hold mozgásának könnyű szálló eseménye is a föld mozgásának szellemi, ismeretjellegű tapasztalatából képződik le, nem pedig a természet közvetlen élményéből. Hasonlóan a „nagy halott / fény az ég” kép is azt az előzményt rejt magában, ami a napszakok, és így az égbolt váltakozó megjelenésének tapasztalatából, nem pedig a természet pillanatnyi észleléséből adódik. A beszélő pozíciója ugyanis nem meghatározható, vagyis inkább az jellemzi helyzetét, hogy részese a folyamatoknak. Az, hogy a „kövek / önnön árnyukon fekszenek”, csak a merőlegesből, a nap által elért legmagasabb pontról érzékelhető, az ezt követő strófa azonban újabb konstellációt támaszt: „Milyen óriás éjszaka / szilánkja ez a sulyos éj, / mely úgy hull le ránk, / mint a porra a vasszilánk?” A beszélő hang itt

mintha az éjszaka tárgyaival azonosulna, amelyek – ahogy a por és a vasszilánk is menthetetlenül összekeverednek – az éjszakában, mint látványok, elvesztik azonoságukat és integritásukat. Így a következő sorban a „napszilte vágy” és az „árnyat fogad az ágy” egymásba csúsztatása is a két tényező kioltódásához vezet.

A táj itt egyfajta individuummként tűnik fel, mert bár a természet lényege szerint – Georg Simmel szavait idézve – „mit sem tud az individualitásról, az ember *megosztó*, s a megosztottat külön egységekké alakító pillantása mégis felépíti belőle a »tája« mindenkori individualitását”⁶. Másrészt nemcsak a térélmény, hanem a róla való beszéd is egymásra épülő individuális folyamatok eredménye: a percepciót eleve meghatározza a látiószög, a távolság, az egyéni és tradicionális megfigyelői módszerek alkalmazása,⁷ ráadásul ez a vizuálisan észlelt kép nyelvileg válik kifejezhetővé. Foucault nyomán azt mondhatjuk, hogy minden térbeli viszonylat temporalizálódik, mivel a valóság minden látható részlete szóban vagy írásban csak időbeli egymásutániságában adható vissza.⁸ Ennek köszönhető a József Attila verseiben feltűnő szokatlan dinamizmus, mozgásérzet; a tájnak történések sorozataként való értelmezése azonban feltehetőleg a kortárs, vagyis a húszas évekbeli természetfilozófiai, illetve szimbolikus-logikai irányzatokhoz köthető. Tverdota György *Az ihlet tana* című írásában már bizonyította, hogy József Attila elméleti munkáira nagy hatást gyakorolt Pauler Ákos, a szimbolikus logika hazai képviselője, arra viszont még nem történt számottevő kísérlet, hogy ezt a költemények kapcsán is (hasonlóan a pszichoanalízis versbeli megjelenéseikhez) megvizsgálják. Azonban ez a folyamatjellegű tájszemlélet, amely metafizikai távlatokat nyit – így Szabó Lőrincé is –, rokonságot mutat a szimbolikus logika brit képviselőjének, Alfred North Whiteheadnek *A természet fogalma*⁹ című munkájában kifejtett nézeteivel.

Whitehead természetképére jellemző, hogy a természet nem szubjektum-objektum, antropomorf–deantropomorf, idő–tér oppozíciókkal írható le: az alapelemek az „események”, amelyekben a tárgyak egymáshoz való kapcsolódásukban, valamint múltbeli és jelenbeli állapotaik összefonódásában tűnnek fel. A szemlélődés, észlelés során nem pillanatnyi jelek, hanem tartamok jutnak tudomásunkra: „Az elmúlt világ és a jelen tapasztalat a kauzális folyamat közvetlen felfogásában egyesül.” Ebben a rendszerben az objektumok nem szubsztanciaként tűnnek fel, hanem abba mintegy beleépülnek a természet és az észlelés folyamatai; azonosságuk folyton változik, valahogy úgy, ahogy József Attila versében a téli éjszakát azonosító jelzők az észlelés dinamizmusában, a pillanat múlásában követik egymást („a téli éjszaka fénye”, „a sárga éjszaka fénye”, „a merev éjszaka fénye”). Továbbá, ahogy az *Ódában* a test érzékelhető tulajdonságai és a belső működéséről való elméleti tudás egymás mellett jelennek meg, úgy Whiteheadnél is olyan szemlélettel van dolgunk, mely elutasítja a természet általunk tudatosított értelmezésének, illetve a természet, mint a tudatosság okának kettéválasztását.¹⁰

Szabó Lőrinc verseiben többnyire tematikusan érhető tetten a természet *észlelése* és az észlelet *elgondolásának* különbségére való reflektálás, mely Whiteheadnél és József Attilánál is fellelhető. Ilyen a *Csillagok közt*, a *Ködben* és a *Két sárga láng* című vers, melyek közül ez utóbbi a szubjektív látás tapasztalatát artikulálja: „Este, ha lámpám lecsavartam / s lehunyom fáradt szememet, / két sárga láng még ott remeg / múltó emlékül az agyamban.”¹¹ A láng múltó emléke, mint az elme terméke, egyfajta hamis látvány, Goethe *Farbenlehre*jét idézi, ezen belül pedig ismert

kísérletét, melyet a camera obscurával végzett. Ott az eredetileg fényt átengedő nyílás bepecsételése nyomán szintén olyan látvány keletkezik, amely már a szemhez tartozik, és amelynek létrejöttével külső és immanens összekeveredik, a szemlélő és a szemlélt egymásba ér.¹² A vers azonban további tapasztalatokkal is szolgál az észlelés metódusára vonatkozóan. Ahogy Whitehead elméletében a természet észlelése csak látszólagos pillanatnyiságok megképzésével, az észleletnek a többszintű folytonosságból a gondolkodás számára történő kiszakításával, és mindenkor megkézességekben mehet végbe, úgy a Szabó Lőrinc-versben is „[a napnak] a láthatár / fölött már csak a képe száll”. A permanenciát magába foglaló történés rögzítésének igénye, illetve ennek lehetetlensége jelenik meg: „Valami történt szakadatlan / és csak most kezd mulni agyamban / az éjszakányi pillanat [...]”. Az észlelt pillanatnyiságban a tartamok, és a természet egésze sűrűsödik, nem rajzolható vagy írható körbe: az előző versszakban ennek kifejtése történik meg: az elalvás előtti visszaszámlálás érthető elméleti problémafelvetésként, amelyben a „Mi az ut és ki mér?” kérdése a mozgás egyidejűségben való érzékelhetetlenségének tapasztalatát jelzi, amely szintén a tartamok és helyzetváltozások pillanatnyiságban való megjelenítéséből adódik. A „Minden egymásba fér” kijelentés pedig a leképezés azon vonását rejti magában, amely szerint minden észlelhető esemény további eseményekhez kapcsolódik, illetve más történések része, és amelynek megismerése csak a legkisebb eseményhez való közelítésként fogható fel. Hasonló, ám némiképp továbbgondolt tapasztalatot hoz a *Csillagok közt*¹³ című vers is, amelyben explicit módon jelenik meg az érzékelés hagyományos rendjének, konvenciójának felszámolódása: „Függvény lett minden, ami volt; / a titok egyre veti fátylát, / a szem mégis több csodát lát, / mert minden törvény elromolt: // egymást bénítják s tologálják / rugalmas terek rácsai, / ezer idő hirdeti, / hogy túlkeves az Egy igazság.” Ahogy József Attila nyelvi-poétikai megoldásaival a kifejezhetőség új módozatai nyílnak a tájpoétika számára, úgy Szabó Lőrinc is eljut a nyelv alkalmatlanságának téziséhez, a „vak szabályok”, a „kész igék” nála ugyanis a „szerkezet szerkezetének”, vagyis tulajdonképpen összetettségének artikulálására alkalmatlanok, csupán „parancsai a látszat Egynek”. Vagyis, Whiteheadet idézve „a nyelv megszokás által félrevezető elvonatkoztatást kényszerít az elmére, eltekintést az érzéki tudomásulvétel tényének összetettségétől”¹⁴.

A *Ködben*¹⁵ című vers szintén izgalmas viszonyrendszereket hordoz. Itt a hang azonosítása a kontempláció eseményével párhuzamosan következik be: a beszélő a látvány felismerésével fokozatosan felfedi magát, identikussága azonban nem végleges: a látvány megvonása (a köd) a befogadói folyamat zavarát idézi elő: az „én”, amely a rajta kívül eső dolgok értelmezésében a látás szervére volt utalva, most minden kívülről érkező hatást a vizualitás mentén értelmez, akkor is, amikor hallási, auditív érzékletről van szó: a „kárógás” láthatatlansága és „keringése” ennek a kielégítetlen befogadói igénynek a jelzésére szolgál. A táj „mozgása” olyan folyamatként értelmeződik, amelynek során a látvány tapasztalata mintegy „kiíródik” (kitörölődik) a szövegből, helyét elfedi a köd, a látást nehezítő, ellehetetlenítő természeti jelenség, amely a „semmivel” azonosítódik. Vagyis tematikus értelemben az objektum felszámolódása, a semmiben való feloldódása megy végbe, pozíciója, „állapotváltozása” azonban a látó-látott identikus tükörszerkezetének logikájával „átmentődik” a beszélő/szemlélődő én megalkotottságába: egy

rajta kívül eső nézőpontból maga a hang tulajdonosa tűnhet fel a ködben fokoza-
tosan eltűnő objektumként, amely a látás és láthatóság képességével együtt el-
veszti anyagságát, érinthetőségét, a viszonyulás képességét, és integritását is.

A modern ember gondolkodásához tartozik a teresülésbe való beágyazottság,
sőt a szubjektivitás megnyilvánulásai is a térhez kötődnek. Ezzel együtt azonban a
táj mindenkori szemléltője annak leigázására törekszik, a szemlélő és a szemlélet
tárgya közötti távolság, különbség felszámolására. Ennek végrehajtása azonban az
önazonosság felszámolásához vezet:¹⁶ az idézett szövegek ezen szándék és tapasztal-
talat eltérő reflexióiként olvashatók, amelyekben „a természet olyan összetett
rendszerként jelenik meg számunkra, melynek tényezőit csupán homályosan
érezkeljük”¹⁷. József Attilával szólva: „Mint birtokát a tulajdonosa.”

Jegyzetek

- ¹ Ld. ARASSE, Daniel: *A játékszabály*. = *Uő, Festménytörténetek*, Ford. Vári Erzsébet, Vári István, Bp., Typotex, 2007, 110.
- ² ARASSE, *A perspektíva feltalálása*. = *Uő, im.*, 53–54.
- ³ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A vers hangja és tekintete*. = <http://www.vigilia.hu/2006/1/kulcsar.htm>
- ⁴ Vö. *A térélmény kultúrtörténete és pszichopatológiája*. Szerk. KÁLLAI János, KARÁDI Kázmér, TÉNYI Tamás, Bp., Tertia, 2001, 39.
- ⁵ JÓZSEF Attila: [*Tehervonatok tolatnak...*]. = *József Attila összes versei II., 1927–1937*, Szerk. STOLL Béla, Balassi Kiadó, Bp., 2005, 179. (A verset a későbbiekben is erről a helyről idézem.)
- ⁶ SIMMEL, Georg: *Velence, Firenze, Róma. Művészetelméleti írások*. Bp., Atlantisz, 1990, 100.
- ⁷ Ld. A következő történeti áttekintést: CRARY, Jonathan: *A megfigyelő módszerei*. Bp., Osiris, 1999.
- ⁸ Vö. FOUCAULT, Michel: *Eltérő terek*. Ford. Sutyák Tibor. = *Uő: Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin betűk, 2000, 150.
- ⁹ WHITEHEAD, Alfred North: *A természet fogalma*. Ford. Szabados Levente, Bp., Typotex, 2007.
- ¹⁰ Vö. WHITEHEAD, *im.*, 17–41.
- ¹¹ SZABÓ Lőrinc: *Két sárga láng*. = *Szabó Lőrinc összes versei I.*, Szerk. KABDEBÓ Lóránt, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Osiris, 2000, 244–245. (A verset a későbbiekben is erről a helyről idézem.)
- ¹² Idézi CRARY, Jonathan: *A megfigyelő módszerei*. Bp., Osiris, 1999, 85.
- ¹³ SZABÓ Lőrinc: *Csillagok közt*. = *Szabó Lőrinc összes versei I.*, 270. (A verset a későbbiekben is erről a helyről idézem.)
- ¹⁴ WHITEHEAD, *im.*, 118.
- ¹⁵ SZABÓ Lőrinc: *Ködben*. = *Szabó Lőrinc összes versei I.*, 515. (A verset a későbbiekben is innen idézem.)
- ¹⁶ Ld. FARAGÓ Kornélia: *Térrányok, távolságok*. Újvidék, Forum, 2001, 11–12.
- ¹⁷ WHITEHEAD, *im.*, 166–167.